CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE PROVINCIE NOORD-BRABANT

GEMEENTE DONGEN

UITGAVE PROVINCIE NOORD-BRABANT

Colofon
Secretariaat van de Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant:
mevr. D. van Loon-Graafmans, p/a Hildebrandstraat 24, 5216 VR 's-Hertogenbosch,
tel. 073-147471.

Dit rapport is te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie
Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 VR 's-Hertogenbosch, tel. 073-812511.

INHOUD:

1.	Woord vooraf	3
2.	Criteria	4
3.	Werkwijze	6
	Kaart gemeente Dongen schaal 1:75000 uit 1865	8
4.	Historische karakteristiek van Dongen	9
	Landschap	
	Nederzettingen	
	Bebouwing en groenelementen	
5.	Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen	20
6.	Literatuurlijst	57
7.	Kaart gemeente Dongen schaal 1:10.000 (losse bijlage)	

1. WOORD VOORAF

Dit rapport over Dongen maakt deel uit van de serie cultuurhistorische inventarisaties van Noord-Brabant. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de steden en dorpen van de provincie.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks de vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de bebouwing van de kern of het buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op de erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op de boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde. Ook nieuwere zaken van kort voor en na de tweede wereldoorlog vragen hier en daar de aandacht.
Elementen uit het verleden kunnen als essensieel beschouwd worden voor de verscheidenheid en herkenbaarheid en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorisch waardevolle bebouwing van de provincie vast te doen leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In deze commissie waren onder voorzitterschap van gedeputeerde drs. Y.P.W. van der Werff vertegenwoordigd: de Provinciale Planologische Dienst, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Stichting Het Brabants Landschap, de Provinciale Commissie Noord-Brabant van de Bond Heemschut, de Stichting Menno van Coehoorn, de Stichting Huis en Hoef van Brabant, de Boerderijcommissie van Brabants Heem, de Werkgroep Monumenten en Musea van de Culturele Raad, de Historische sectie van het Provinciaal Genootschap, de Stichting Monumentenwacht, de Kring van Archivarissen, de Stichting tot behoud van monumenten van Bedrijf en Techniek in het zuiden des Lands, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en enkele deskundigen à titre personnel. In een later stadium is het voorzitterschap overgenomen door Gedeputeerde drs. J.M. van der Hart.
In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten. In 1982 is de IBM opgeheven waarna de begeleiding van het project aan de pas benoemde Provinciale Monumenten Commissie is overgedragen. Het rapport dat voor u ligt vertegenwoordigt een momentopname van een steeds voortschrijdende proces van veranderingen in de bebouwde omgeving.
Onderzoek en veldwerk vonden plaats in 1988 en werden verricht door drs. A.J.C. van Leeuwen, drs. N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiter, arch. HBO. Waardevolle aanvullingen werden verleend door de fam. P.A.M. Klerx-Vesters, N. Vermeulen, W. Vesters, de gemeente Dongen en Heemkundige Kring "Heerluckheit Dongen". Wijzigingen die zich na deze datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.

's-Hertogenbosch, februari 1989.

2. CRITERIA

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

o <u>Architectonische en kunsthistorische criteria</u>

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

o <u>Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria</u>

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex

- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

o <u>Sociaal- en cultuurhistorische criteria</u>

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.
Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudigvoorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.
Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.
Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

---

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functiewaardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. WERKWIJZE

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuurhistorisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.
Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.
Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd.
In verband daarmee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven - zij het dan ook een redelijk verantwoorde - van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.
Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting.Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerenhoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken. Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.
En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal - beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.

In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daarvoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluiten?
Degene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert, Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen - specifieke - karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving en in hoeverre is het door veranderingen verstoord?
Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kán zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is.
Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven.
Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum*. (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

---

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.

** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onzerzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlijnd.

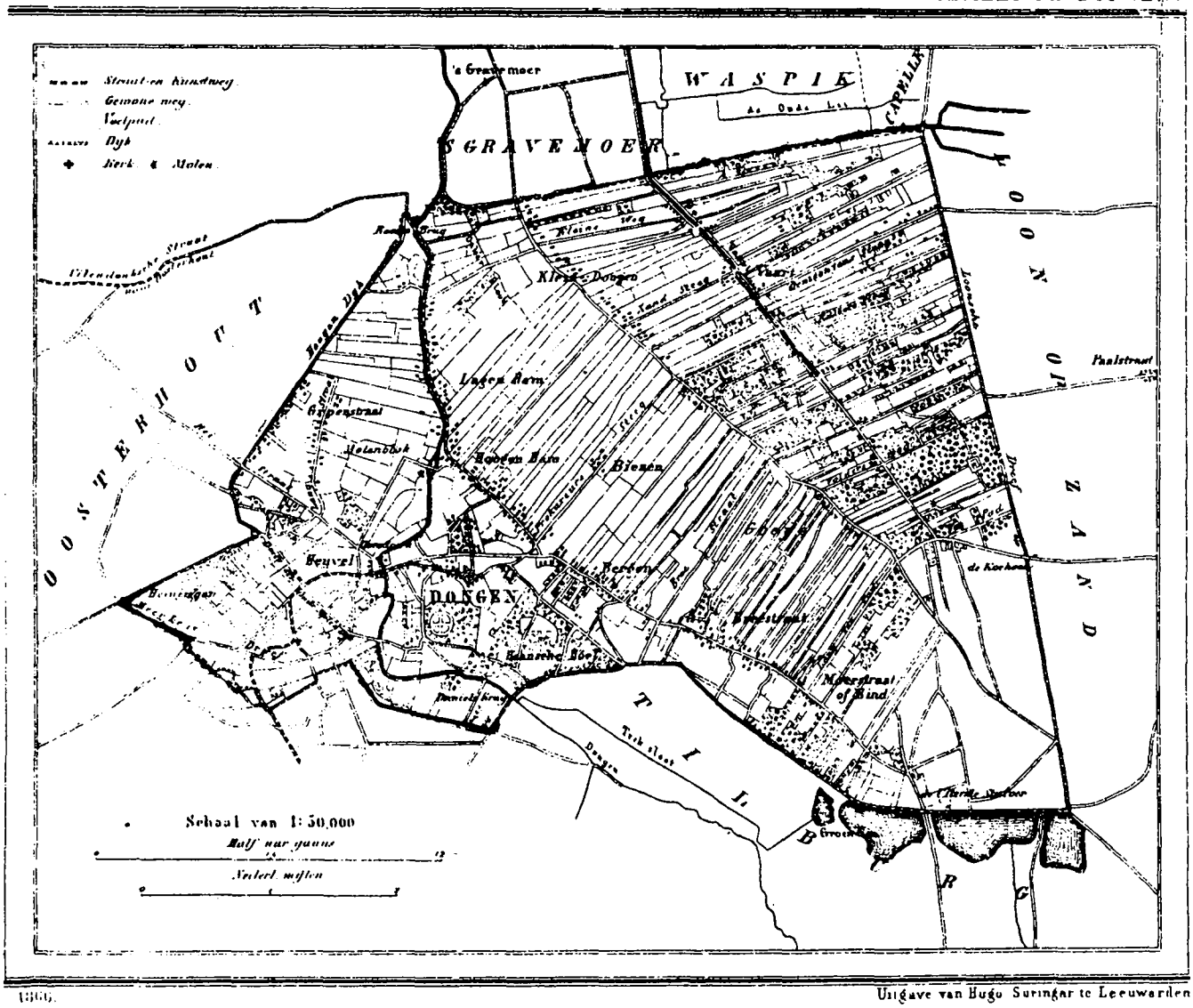

4. HISTORISCHE KARAKTERISTIEK VAN DONGEN

Landschap

De gemeente omvat de kernen Dongen en de gehuchten Dongense Vaart en Klein-Dongen. De oostelijke grens met Loon op Zand wordt gevormd door de rechte Moerse Dreef, dwars door een 19e eeuws ontginningslandschap van akkers en weilanden, oorspronkelijk een veengebied. De grillige zuidgrens met Tilburg en Gilze en Rijen doorkruist een grootschalig beeklandschap, volgt gedeeltelijk het Leijvaartje, en kruist de Donge en het Wilhelminakanaal. De noordelijke en westelijke grens met Sprang-Capelle, Waspik, 's-Gravenmoer en Oosterhout wordt grotendeels gevormd door de lange rechte Hoge Dijk, die door een landschap met deels strook- en deels blokverkaveling loopt.

Het grondgebied wordt van zuid naar noord doorsneden door de rivier de Donge, die door de kern van Dongen loopt. Andere waterlopen zijn de Onkelsloot met oostelijk hiervan het gehucht Klein-Dongen, de Rioolwaterloop, die op de grens ligt van een een 19e eeuws ontginningslandschap en een veel ouder strokenlandschap en de Vaart, een voormalige turfvaart waar het gehucht Dongense Vaart aan is ontstaan. In het noord-oosten vormt de Oude Leij over enkele honderden meters de grensscheiding met Sprang-Capelle. In het strokenlandschap liggen meerdere naamloze ontwateringslopen. Al deze waterlopen, die samen de Donge vormen stromen uiteindelijk in de Bergse Maas. Tenslotte snijdt in het zuidelijk deel van de gemeente het Wilhelminakanaal het grondgebied.

Dongen ligt in het dal, dat de rivier de Donge heeft gevormd op de oostelijke rand van de hogere rug, welke het Markdal met Breda als centrum, scheidt van het Dommel- en Aa-dal in centraal Noord-Brabant. Deze hoogteterras-afzettingen, welke in Brabant hun oorsprong vinden in het gebied der zuidelijke Kempen, zetten zich noordwaarts voort over Riel en Rijen om te eindigen in Stuivezand (gemeente Oosterhout). Deze rug van hogere gronden vormt nu de globale scheiding tussen het zeekleigebied in het noordwesten van Brabant en de fijn-korrelige, soms lemige oudere zandgronden van centraal en oostelijk Noord-Brabant.
De bodem van de gemeente kan globaal ingedeeld worden in twee zones: het hoge zandgebied (hoogterras) in zuiden en zuidwesten en het lage zandgebied (laagterras) in het noordoosten. Het zijn dekzanden die in de laatste ijstijd tot ca. 10.000 jaar geleden zijn gevormd. Deze indeling werkt door in de geologische opbouw van de bodem en in de gebruiksmogelijkheden ervan. Bij het hoofdstuk nederzettingen, zien we het bijbehorende occupatie- en ontginningspatroon dat door deze twee zones is gevormd. De grens van deze twee zones snijdt het grondgebied van Dongen als het ware in de richting noordwest naar zuidoost middendoor.
Het hoogterras bestaat voornamelijk uit fijne tot middelkorrelige zanden met enkele lagen grof zand en grof grind met een dikte van ca. 3 meter.
Hierop bevinden zich de middelhoge van 30 tot 50 cm dikte en hoge oude akkerbodems van 50 cm en meer, met een humushoudende bovengrond, ontstaan door eeuwenlange bemesting uit de potstal.
Het laagterras bevat overwegend fijnkorrelige zanden met zandige kleilagen, soms grover met enige grindkorrels tot een dikte van ca. 1,5 meter. Hierop komt een humushoudende bovengrond voor van 30 tot 50 cm dikte. Deze vormt een matig dik plaggendek, ontstaan door oude ontginningen met plaggenbemesting. Ook zijn er

gebieden waar zandverstuiving is ontstaan. Deze bevatten voornamelijk zeer fijnkorrelig zand met geen onderscheid tussen dit zand, en dat van hoog- en laagterras. Verder zijn er beekafzettingen met onvolledige moerasveenvorming bestaande uit veen en/of sterk humeus zand. Tenslotte zijn er rudimentaire beekafzettingen aanwezig, maar door ontwatering geheel onderbroken.
De hoogteligging van het gebied moet in verband gebracht worden met geologische ontwikkeling. Op het hoogterras vinden we de hoogste delen van het gebied. Het hoogste punt in het landschap is het wandelpark in de bebouwde kom van Dongen "De Bergen" met een hoogte van 14 meter boven NAP. Het laagste punt in het landschap ligt in in Dongense Vaart op een hoogte van 2 meter boven NAP. In de bossen bij De Hespel liggen stuifduinen, die een hoogte bereiken van 12,8 meter boven NAP. In de bossen bij Uiterste Stuiver is de hoogte 6,8 meter.
Het hoogteverschil is in het westen van het gebied sterker dan in het oosten. In het geheel gezien helt het gebied af in noordelijke richting.

In grote lijnen kan het landschap van Dongen onderscheiden worden in:
a. Een verstedelijkt hoevenlandschap met aaneengesloten lintbebouwing in de kern Dongen en open lintbebouwing in Dongense Vaart en Klein-Dongen.
b. Een strokenlandschap in het gebied dat ligt tussen de Fazantenweg, het klooster aan de Hoge Ham, Tilburgse weg en Uiterste Stuiver.
c. Het landschap met blokverkaveling in omgeving van de Laagstraat.
d. Mengvormen van verstedelijkt hoeven- en strokenlandschap en/of met blokverkaveling in omgeving Laagstraat en ten noord-oosten van de Dongense weg.
e. Een 19e eeuws kleinschalig ontginningslandschap bij Dongense Vaart en grootschalig bij het gebied de Wildert.
f. Een grootschalig beekdallandschap aan de zuidkant van de gemeente.
g. Tenslotte een restant van hoevenlandschapbossen in het westen en zuid-oosten.

Nederzettingen

Dongen is ontstaan op en rond verscheidene donken, te midden van woeste gronden, met veel lage beemden en moerassen op de smalle oeverwallen van de rivier de Donge. De naam van de gemeente zou hier ook op duiden. Donken zijn stevige zandplaten te midden van voormalige veen- of kleigebieden, die gunstig gelegen waren voor bewoning nabij beekovergangen. In Dongen is men pas laat met ontginning begonnen omdat hogerop betere akker- en weidegronden waren. Enkele pre-historische vondsten wijzen op vroege bewoning. De oudste perceelsvormen waren akkers in afzonderlijke complexen, omgeven door een wal, bestaande uit eikenhakhout. Hierna volgden de kampen ontginningen, spontane individuele ontginningen, waardoor de bewoning over een groter gebied werd verspreid. De boerderijen lagen te midden van de door wallen omsloten ontgonnen percelen. Samen vormen ze het zogenaamde hoevenlandschap.
De blokverkavelde gronden zuidelijk en westelijk van de kern Dongen wijzen mogelijk nog naar deze perceelvormen, die teruggrijpen tot de 8ste en 9de eeuw.

Rond 700 wordt het gebied van Dongen ingesloten door vier gekerstende gebieden: de plaatsen Geertruidenberg, Tilburg, Diessen en Alphen. In de karolingische tijd wordt Dongen een der heerlijkheden van het graafschap Strijen.

Waarschijnlijk is Franco de Dungha een van de eerste heren van Dongen. In een oorkonde uit 922 wordt hij als eerste ridder uit het land Strijen genoemd vanaf 1269 komen er meer gegevens. Hertog Jan van Brabant geeft aan Willem van Hoorne en Altena gronden, waaronder turfmoeren en aanhorigheden, in volle leen. In 1293 beleent Floris, graaf van Holland, Steven van Waalwijk met een hoeveelheid grond langs de Lage Ham ten oosten van de Donge. In de loop van de 14e eeuw komt langzaam het grondgebied van Dongen in één hand. Rond 1330 worden drie delen van de heerlijkheid in beheer gegeven aan Willem van Duvenvoorde, heer van Polanen en Oosterhout tevens burggraaf van Geertruidenberg. Zijn dochter Beatrix verkrijgt bij haar huwelijk met Roelof van Dalem, het nu verdwenen kasteel "Dieren", dat lag bij de samenvloeiing van het Leijvaartje en de Donge. Tot 1513 blijft deze familie deze heerlijkheden bestieren. Na een moord door Jan van Dalem, de laatste heer van Dongen, wordt Dongen deel van de Baronie van Breda. Het vormt dan de noordelijke begrenzing van het hertogdom Brabant met het graafschap Holland, tevens oostelijke begrenzing en toegangspoort van het "Land van Breda".

Dongen is groot geworden in de leerbewerking. Waarom juist hier en waarom deze nijverheid, is moeilijk te zeggen. In ieder geval was Dongen gunstig gelegen aan een in die tijd nog snel stromende rivier. die weinig organisch materiaal bevatte. De rivier speelde een belangrijke rol in de bewerking van het leer. Hierin konden de huiden schoongemaakt en gespoeld worden. Tot 1920 gebeurde dit in en aan de rivier. Na die tijd verplaatste deze bezigheid zich naar de looierijen zelf. Een ander belangrijke reden was de aanwezigheid van een aantrekkelijk achterland van beweide lage beemden en weilanden. De grondstof voor het looiproces, namelijk run afkomstig uit de bast van eikenhout kon gemakkelijk gehaald worden uit de hakhouten wallen rond de percelen. In de 15de en 16de eeuw zijn boeren als huisnijverheid de eerste looierijen en schoenmakerijen begonnen. Later wordt dit overgenomen door niet-agrariërs.
Het Dongense grondgebied was voortdurend het strijdtoneel van vele oorlogen. Hierdoor is nauwelijks iets overeind gebleven van de oude nederzetting. Slechts een groot deel van de percelering, het wegenpatroon en de oude Laurentiuskerk getuigen er nog van. Wanneer Dongen een eigen parochie wordt is onbekend. Deze gotische kerk moet er in 1350 al hebben gestaan. Er is bij graafwerkzaamheden een kleinere voorganger gevonden op dezelfde plaats. Duidelijk is dat hier de belangrijkste huizen hebben gestaan.

Toch is dit niet de oudste nederzettingsplaats in Dongen. Dit was op de huidige Heuvel, een agrarische nederzetting met een driehoekige "plaatse", die uit de 10de of 11de eeuw stamt. Hier lag een kruispunt van de wegen Geertruidenberg-Tilburg, Breda-'s-Hertogenbosch en de weg van Gilze over Rijen naar Dongen. Er werd ook markt gehouden. De plaatse ligt in de directe nabijheid van de rivier de Donge op de westelijke oever. Alle bebouwing op de oostelijke oever noemde men "Over-Donge", ook wel "Overdonk". De voormalige villa "Lindenheuvel" op de oostelijke oever droeg deze naam, die later overging op het verpleeghuis. In de 12de, 13de en mogelijk in de 14de eeuw verschuift de kern naar de overkant van de Donge, dus naar de oude kerk.
Vanaf 1648, nemen tijdens de Reformatie de protestanten de kerk over. Sindsdien kerkten de katholieken tot 1830 in zogenaamde schuurkerken. De laatste schuurkerk stond met zijn kerkhof aan de huidige Schoolstraat. Het kerkhof herinnert hier nog aan.

In 1830 wordt door de katholieken aan de Hoge Ham een nieuwe Laurentiuskerk gebouwd. Het is een zaalkerk, in waterstaatsstijl. Deze kerk wordt in 1867 vergroot en voorzien van een nieuwe toren. Na een hevige brand in 1917 wordt de kerk op die plaats vervangen door de huidige koepelkerk. Na de bouw van de kerk van de in Dongense Vaart in 1867 ontstaat in de kom van Dongen in 1907 een derde parochie, gewijd aan de H. Joseph. Na de oorlog ontstaan nog twee parochies in de uitbreidingswijken: de Mariakerk en de St. Pauluskerk.

In 1672 wordt tijdens de Franse oorlog een groot deel van de kern (meer dan 80 huizen) verwoest. De oude kerk blijft wonder boven wonder gespaard. Naderhand verplaatsen de activiteiten zich meer in noord-oostelijk richting naar "Den Ham' op de rand van het hoog- en laagterras.
Er ontstaan nieuwe gehuchten en buurschappen: Lage Ham, Hoge Ham, Eind en Haansche Hoef en al eerder de Groenstraat (nu Laagstraat). Deze vormen de huidige kern. Alle hebben ze een lintvorming karakter. Haansche Hoef behoorde oorspronkelijk bij de Meierij van 's-Hertogenbosch, onder de gemeente Tilburg.

In de 17de en 18de eeuw ontstaat handel tussen Dongen en de Hollandse en Zeeuwse steden. Hierdoor wordt het looi- en schoenmakersbedrijf steeds belangrijker. Het gaat zelfs zo ver dat in de 18de eeuw het Leidse schoenmakersgilde klaagt over de concurrentie-positie van de Brabantse schoenindustrie.
In hoofdzaak groepeerden de looierijen zich langs de Donge, vooral langs de Lage Ham en Heuvel. In de tweede helft van de 19de eeuw maakt de leer- en schoennijverheid een grote bloei door, als gevolg van de overgang van handwerk verricht door thuiswerkers naar machinale productie in grootbedrijven.
Volgens statistieken zijn er in 1860 in Dongen 63 leerlooierijen en 153 schoenmakerijen. Voor Waalwijk gelden dan de getallen respectievelijk van 26 en 96. Dongen is het centrum van de schoenindustrie in Midden-Brabant. Langzamerhand werd het één groot industriecentrum.
Ook zijn er altijd andere industrieën geweest. Huize "Overdonk aan de Heuvelstraat was in 1780 een textielfabriek, een spinnerij annex garenfabriek. Zo was er ook vóór 1841 een fabriek van kaatsballen.
Een eerste raadhuis wordt in 1858 gebouwd aan de Hoge Ham. Het had neo-classicistische stijlkenmerken. Door diverse uitbreidingen en verbouwingen is in het huidige raadhuis hiervan niets bewaard gebleven. Al eerder had Dongen een raadkamer, die was gebouwd tegen de toren van de oude Laurentiuskerk. De sporen hiervan zijn nog steeds zichtbaar in de muren van de kerk.
Vanwege de aanwezigheid van al deze bedrijvigheid ontstond een grote behoefte aan energie. Zo ontstaan reeds in 1907 een eigen gemeentelijk gasbedrijf op het terrein "de Bergen" aan de Oude Baan en in 1921 een eigen gemeentelijk electriciteitsbedrijf, dit laatste in samenwerking met de gemeente 's-Gravenmoer.

Naast de leerbewerking hebben kloosterlingen een belangrijk stempel gedrukt op de samenleving, vooral op gebied van onderwijs en maatschappelijke en ziekenzorg. Door zusters Franciscanessen wordt rond 1801, in een kazerne uit de Franse tijd een pensionaat voor meisjes gesticht, "de Franse kostschool" voor "jonge juffrouwen". In 1891 komt naast dit internaat een opleiding voor onderwijzeressen, later de Gerardus Majella kweekschool.
In 1856 en 1898 bouwen ze hun eigen klooster in neo-renaissestijl aan de Hoge Ham. In laatstgenoemd jaar komt er ook een kapel.

Tot heden markeert dit klooster nog steeds de kern van Dongen. De broeders van Onze Lieve Vrouw van Lourdes stichten in 1892 Huize Overdonk, een verzorgingshuis voor geestelijk gehandicapten. Zij vestigden zich in de voormalige textielfabriek uit 1780 aan de Heuvelstraat. Later beheerden ze dergelijke inrichtingen o.a. in Heiloo, Vught en 's-Hertogenbosch. Ook komen er broeders, die zich inspanden voor het onderwijs, ook zij komen tot een eigen kweekschool.
Op het gebied van het particuliere onderwijs werd er in 1895 een internaat gebouwd, voor R.K. Jonge Heeren, beter bekend als "Instituut Borsten". Dit gebouw waarin nu vijf woningen zitten staat aan de Kardinaal van Rossumstraat.

De Donge gaf het dorp behalve rijkdom ook ellende. De Donge stond voor 1953 in verbinding met de Biesbosch. Hierdoor waren invloeden van eb en vloed goed merkbaar tot midden in het dorp. Het water kon tot 50 cm stijgen. De Donge, die een regenrivier is, had een te klein profiel om een goede afwatering te bewerkstelligen. Hierdoor trad zij ter plaatse van de Rode Brug op de grens met Oosterhout vaak buiten haar oevers. Via de laaggelegen gronden rondom Onkelsloot liep het water dan terug in de Donge. Pas na 1845 was de Donge enigszins bevaarbaar.
Rond 1830 lagen er over de Donge reeds vijf bruggen: Rode Brug, brug bij de windmolen aan de Lage Ham, Heuvelstraat, Oude Molendijk en bij Daniëlsbrug.
In 1923 komt het Wilhelminakanaal gereed, een verbinding tussen de Zuid-Willemsvaart en het Hollands-Diep, waar aansluiting verkregen wordt op Rotterdam. Toch komt er geen haven.
Ook liep ere in het begin van deze eeuw een tram naar Tilburg en Geertruidenberg, deze wordt in 1930 opgeheven.

Dongense Vaart is een lintbebouwde agrarische nederzetting aan de Vaart, oorspronkelijk door veenontginningen ontstaan. In 1563 vraagt Willem van Oranje aan 's-Gravenmoer om een vaart te graven, komende uit de Wildert en moer bij Dongen. Deze nederzetting dankt haar naam en mogelijk ook haar bestaan aan de Vaart. De Vaart was geschikt voor scheepvaart van geringe diepte, zoals aken. Er zijn plannen geweest deze vaart door te trekken naar Tilburg. Ook hier vindt tuinbouw plaats sinds 1900. Met de bouw van de kerk St. Hubertus in 1867 wordt Dongense Vaart een zelfstandige parochie. De kerk met pastorie worden geschonken door de rijke Dongenaar Adriaan van Noort.
Ten tijde van de ontginning was het moeilijk toegankelijk gebied. De streek- en wegnamen wijzen hierop o.a. Moerse Dreef, 't Goor, de Vennen, de Wildert en Hey. De ontginning is groepsgewijs en systematisch tot stand gekomen. De percelen hebben hier een strookverkaveling met bewoning op de kavels, in tegenstelling tot elders in Dongen.
In het begin van de 20ste eeuw is er veel tuinbouw op kleine landbouwbedrijven, aanvankelijk vollegrondteelt, later kasteelt.

Klein-Dongen is een overwegend agrarische nederzetting. Ook hier is de ontginning groepsgewijs en systematisch en de percelen hebben een strookverkaveling met bewoning op de kavels. De kern heeft een lintvormige bebouwingsstructuur.

Bebouwing en groenelementen

Boerderijen

De boerderijen in de gemeente zijn in vijf typen te onderscheiden: de langgevel, de kortgevel, het krukhuis, de T-boerderij, het Langstraatse en het West-Brabantse type.

Het langgeveltype is in Dongen het meest verspreid. Het woon- en bedijfsgedeelte liggen naast elkaar onder één doorlopend dak. Kenmerkend voor dit type is, dat de voordeur in de lange gevel zit, evenals de deeldeuren. 18e Eeuwse voorbeelden zijn Heuvelstraat 6 (foto 38) en Eindsestraat 38 (foto's 18, 19). De eerste bevat een uiterst waardevol, vrij authentiek interieur met onder andere in de "goeikamer" de houten bedstedenwand en in de herd een bijzondere schouwconstructie. Het exterieur is opmerkelijk gaaf. Bij de tweede boerderij is de met leem bestreken rieten wandconstructie van de Vlaamse schuur een zo goed als verdwenen bouwwijze. Nog steeds is Eindstraat 21 met losstaande kalverstal een goed voorbeeld van een langgevel (foto 12 en 13). In het langgeveltype komt ook de variant voor, met een sprong in de lange voor- en achtergevel, ter plaatse van de overgang van het woonhuis naar het bedrijfsgedeelte. De stal en/of schuur zijn dan breder dan het woonhuis. Een 18e eeuws voorbeeld is Gemeenteweg 39 (foto 38). Een 19e eeuws voorbeeld is Lage Ham 173 (foto 241).

Van de boerderijen van het kortgeveltype is de verspreiding niet zo groot. Kenmerkend is de plaats van de voordeur in de korte gevel of kopgevel. De nokrichting van de boerderij staat meestal loodrecht op de straat. Een goed voorbeeld uit de 18e eeuw is Eindsestraat 12 (foto 9). 19e Eeuwse voorbeelden zijn: Klein Dongenseweg 27 en 31 (foto's 191 en 192).

Klein Dongenseweg 24 (foto 190), Vaartweg 160 (foto 321) en Vennen 3 (foto 328) zijn 19e-eeuwse voorbeelden van de krukboerderij. Mogelijk zijn deze boerderijen op L-vormige plattegrond van origine fruitteeltbedrijven. Een variant op dit type is de boerderij op T-vormige plategrond. Een 18e eeuws voorbeeld is het cafe aan het Hespelpad 9 (foto 49). Midden 19e eeuwse voorbeelden zijn: Vennen 1 (foto 325) en Vaartweg 141-143 (foto 316). Vennen 1 bevat rechts van het woongedeelte een later aangebouwde kamer.

Aan de noodoostkant van de gemeente komt onder invloed van de Langstraat ook het Langstraatse boerderijtype voor. Deze boerderijen kenmerken zich door een integratie van woonhuis met Vlaamse schuur en andere opstallen, zoals karschop, bakhuis en varkenshok. Stal, deel en woonhuis liggen onder één groot zadel- of wolfdak, gedekt met riet en/of pannen. Vaak is het achterliggende bedrijfsgedeelte hoger of breder opgetrokken dan het woongedeelte. Bij het oudste voorbeeld van dit type, Vaartweg 6 (foto 294) is het bedrijfsgedeelte zelfs ondergeschikt aan het woongedeelte. Meestal bevat de boerderij een langsdeel. De nokrichting staat loodrecht of onder een hoek op de straat. Het woongedeelte heeft meestal een zadeldak. De topgevel aan de straat heeft een kleine drietrapbekroning en gemetselde makelaar. De gevel kent meestal twee of drie bouwlagen. Een 18e- en 19e-eeuws voorbeeld is Klein Dongenseweg 11 (foto 186). De twee fraaie snoeilindes zijn recent vervangen door jonge bomen.
Andere 19e eeuwse voorbeelden staan aan de Klein Dongenseweg 31 (foto 192) en aan de Vaartweg 5, 10 en 32 (foto's 293, 295 en 298). Een vroeg 20ste eeuws exemplaar staat aan de Klein Dongenseweg 19 (foto 189).

Ook staan er in Dongen boerderijen van het West-Brabants type uit het begin van deze eeuw. Klein Dongenseweg 81 is een voorbeeld (foto 204). Een variant van dit type staat aan dezelfde weg op no. 78 (foto 203). Kenmerk voor dit type is het royale, ietwat deftige woonhuis, vaak met een symmetrische voorgevel van vijf traveeën breed met versieringen in segmentbogen, horizontale banden, geprofileerde stuclijsten, sluitstenen e.d. De voorgevel staat naar de straat gekeerd. Het bedrijfsgedeelte is vrijstaand, bevaat een langsdeel en het ligt achter het woonhuis.

Woonhuizen

Verspreid door de gemeente staat nog een aantal eenvoudige eenlaags dorpwoonhuizen uit de 19e eeuw. Meestal bevatten ze drie raamtraveeën onder een zadeldak. Soms zijn het twee huizen onder één kap. De detaillering is sober en blijft beperkt o.a. tot de muizentand in het fries, de hechtingen in de muurafdekking en een hanekam als overspanning bij de muuropeningen. Het metselwerk bestaat uit handvormstenen gemetseld in kruisverband. Voorbeelden zijn St. Josephstraat 5-7, 44 en 108 (foto's 260, 267 en 278) en ook Klinkerpad 8 (foto 205). Sommige kleine huizen zijn voormalige looierijtjes geweest, bijvoorbeeld Lage Ham 3 (foto 207). Royalere eenlaags dorpswoonhuizen van vier en vijf traveeën uit de 19e eeuw komen veelvuldig voor. In hoofdzaak vinden we ze aan de oudere straten van Dongen. Goede voorbeelden zijn Kardinaal van Rossumstraat 85, Heuvel 14, Hoge Ham 1, Lage Ham 9-11 en 74 (foto's respectievelijk 51, 71, 161, 209 en 232) Deftige eenlaags dorpswoonhuizen van vijf traveeën uit de vorige eeuw komen ook veelvuldig voor in de oude kern. Vaak bevatten ze een middenrisaliet met hoekpilasters, een bewerkte kroonlijst met fries en consoles, bewerkte sluitstenen of kuif boven de muuropeningen, hardstenen cordonlijst en dergelijke. Voorbeelden zijn Gasthuisstraat 7, Hoge Ham 19, 26 en 107, Kardinaal van Rossumstraat 80A en 82 en Lage Ham 20-22, 41-43 en 42-44 (foto's resp. 33, 78, 83, 107, 160, 215, 221 en 222).
Vier grote oude woonhuizen staan aan de Hoge Ham 68, 70, 72 en 78. Het eerste is de "Oude Pastorie" mogelijk nog 17e eeuws, het derde is van rond 1800 (foto's resp. 101, 103 t/m 105).

Uit het laatste kwart van de 19e en het eerste kwart van de 20ste eeuw is een aantal grote van rijk tot zeer rijk gedetailleeerde fabrikantenhuizen overgebleven. De stijlen variëren van eclectische stijl naar nieuwe zakelijkheid, en châlet-stijl. We kunnen ze onder andere aantreffen op de volgende adressen: Gasthuisstraat 9 en 19, Heuvelstraat 8, Hoge Ham 55, 57, 65, 115, 119, 121, 122, 124 en 130, St. Josephstraat 37 en 42 (foto's resp. 34, 36, 60, 93, 94, 98, 120, 122 t/m 124, 126, 127, 261 en 266).
Al bovengenoemde huizen zijn brede huizen. Rond de eeuwwisseling verstedelijkt de kern van Dongen. Door onder andere gebrek aan ruimte ontstaan dan ook kleine, diepe huizen op lange smalle percelen. Meestal hebben ze een topgevel aan de straat, met aanzet- en sluitstenen boven de muuropeningen en horizontale banden in het metselwerk. Voorbeelden staan aan de Hoge Ham 43, 117, 139 en 151 en de Kardinaal van Rossumstraat 56, 57 en 71 (foto's resp. 86, 121, 131, 133, 155, 156 en 158).
Goede voorbeelden van hergebruik zijn de huizen in de Kardiaal van Rossumstraat 22 t/m 30, oorspronkelijk was dit pand een internaat uit 1885 (foto 147 en 148). Ook de looierij in de Heuvelstraat 20 is verbouwd tot woonhuis. De looierij stond voor 1930 in Rijen (foto 55).

Kerkelijke gebouwen

Op een donk aan de Kerkstraat staat de oudste kerk van Dongen, de laatgotische bakstenen kruiskerk met natuurstenen aanzetstenen. De toren is in Kempisch gotische stijl. Een instorting in 1928 heeft het middenschip grotendeels verwoest. Nu is het gedeeltelijk een ruïnekerk. Het priesterkoor met de beide transeptarmen en de toren zijn nog steeds in gebruik. Rond de kerk een kerkhof met diverse grafmonumenten, gedeeltelijk omzoomd door een schansmuur (foto 179 en 180). Op de kop van de straat staat een stenen wegkruis uit 1935 (foto 181).

Midden in de kom van Dongen aan de Hoge Ham domineert de bakstenen koepelkerk uit 1920 met bijbehorende pastorie uit 1928 van de architecten Jos en Pierre Cuypers (foto 30 en 338). Voor de kerk een H. Hartbeeld uit 1922 (foto 109). In de directe nabijheid van de kerk, aan de Gasthuisstraat, staat het neo-gotische parochiehuis met school uit ca. 1890 (foto's 31 en 32).
Aan de St. Josephstraat staat een driebeukige, neo-gotische kruiskerk uit 1907, met uibreiding van 1958 (foto 282). In de kerk glas-in-lood vensters van Jan Willemen. Ook bij deze kerk ligt een parochiehuis uit het tweede kwart van deze eeuw, in strakke stijl met art-deco elementen (foto 279).

De Zusters Franciscanessen bezitten aan de Hoge Ham een groot kloostercomple met neo-renaissancistische stijlkenmerken, gebouwd door architect Oomen in 1898 (foto's 80, 81 en 82). De bijbehorende kapel in neo-gotische stijl van architect C.F. van Genk dateert uit 1898. In de kapel muurschilderingen van Johan Collette en glas-in-lood vensters van Joep Nicolas, beide uit het eerste kwart van deze eeuw. Achter het klooster, aan de Bolkensteeg een 19e eeuws kerkhof met Calvarieberg en smeedijzeren kruis. Diverse graven zijn voorzien van natuurstenen monumenten. (foto 4).
Een ander kloostercomplex is dat van de Broeders van O.L. Vrouw van Lourdes. Het hoofdgebouw, een voormalige garenfabriek uit 1780 (foto 62) is in 1988 grotendeels gesloopt. Op het terrein staat een neo-gotische kruiskapel uit 1904, met glas-in-lood vensters van Broeder Amator en Jan Willemen (foto 63).
In Dongen Vaart staat een driebeukige neo-gotische kerk van architect P. Soffers uit 1865, met klokketoren (foto 311). Hierachter het kerkhof met natuurstenen grafmonumenten en Calvariekruis. Naast de kerk de pastorie uit 1868 (foto 311). Voor de kerk een bronzen Christusbeeld van Albrecht Verschuren uit 1930.
Midden in de nieuwbouwwijk ten westen van de Heuvel staat aan het Europaplein een kerk in de Bossche Schooltrant van het architectenteam Van der Laan, van Hal en Hansen uit 1967 (foto 28). Aan de zuidkant van de Eindsestraat staat een Mariakapelletje uit ca. 1935 (foto 7).

Openbare gebouwen en scholen

Aan de Hoge Ham ligt het gemeentehuis uit 1933 van architect J. Hurks (foto 99). Links hiernaast staan twee dienstwoningen, (foto 97) die als zodanig nooit zijn gebruikt. Rechts van het gemeentehuis is in 1984 door het architectenbureau Bedaux en Geelen een uitbreiding gerealiseerd. In de kom van Dongen staat een zestal scholen. De oudste uit ca. 1880 met neo-gotische stijlkenmerken, staat aan de Gasthuisstraat 5 (foto 32). Van ca. 1900 is de school aan de Gerardus Majellastraat 1 (foto 39). Uit ca. 1915 dateert de St. Laurentiusschool op de hoek van de Kardinaal van Rossumstraat 1 (foto 142). Hiertegenover staat op no. 2 een bovenmeestershuis uit 1883 in eclectische stijl (foto 143). Aan de Mgr. Schaepmanlaan 2 ligt de voormalige Mater Deischool uit ca. 1960, vermoedelijk van het architectenbureau de Bever uit Eindhoven. Als laatste wordt de St. Jozefschool uit het derde kwart van de 20ste eeuw (foto 269) genoemd.

In Dongense Vaart, aan de Vaartweg 89-91, ligt de voormalige school met bovenmeestershuis uit 1880, (foto 304). Van de eens zo belangrijke onderwijsinstituten van de Broeders en Zusters van Dongen zijn geen schoolgebouwen meer overeind gebleven. Deze zijn onlangs gesloopt.

Wel is de voormalige vakschool voor schoenmakers met het bijbehorende woonhuis (ca. 1860 en 1905) nog aanwezig (foto 272).
Bijzonder zijn de voormalige gebouwen van het instituut "Borsten" aan de Kardinaal van Rossumstraat 22-30, nu vijf woonhuizen (foto's 147 en 148). Dit instituut was een particuliere school van R.K. Jonge Heeren.
Aan de Hoge Ham 93 staat het voormalige postkantoor uit ca. 1925 met stijlkenmerken van de Nieuwe Zakelijkheid (foto 111).

Industriële gebouwen en objecten

Aan de Windmolenweg staat de stenen stellingkorenmolen "Koningin Wilhelmina" uit 1894, met bijbehorend molenaarshuis (foto 334 en 335). De molenromp "de Hoop" aan de Mgr. Nolenslaan uit ca. 1920 is het restant van een ronde bergkorenmolen. De berg is afgegraven.
Van de oude smederijen is er nog één bewaard gebleven aan de Lage Ham 24. Deze stamt uit de eerste helft van de 19e eeuw (foto 218). Een watertoren in art-deco stijl, door architect H. Sangster, uit 1923 staat aan de Watertorenstraat 10 (foto 330). Deze heeft een herbestemming ondergaan. Van de hoogspanningshuisjes zijn er drie vermeldenswaardig. Het oudste uit 1920 staat aan de Kerkstraat. Het heeft pilastergevels met siermetselwerk (foto 182). Een ander huisje uit ca. 1925 staat aan de Lage Ham 14 (foto 214). Het jongste is een eenvoudig bouwwerkje uit ca. 1935 aan de Heuvel (foto's resp. 56, 182 en 214).
Een klein melk- en of boterfabriekje uit ca. 1890 staat aan de Oude Baan 2C (foto 253).
Aan de Lage Ham bevindt zich de wasserij van Kees Broeders uit ca. 1915, die oorspronkelijk is gebouwd als leerlooierij (foto 213).
De bloei van de leerlooierijen is in het dorpsbeeld nog te herkennen.
Meer dan dertig looierijcomplexen zijn nu nog in de huidige bebouwing aanwezig. Vermoedelijk is geen enkele als zodanig meer in gebruik. De meeste gebouwen hebben een provisorische, definitieve herbestemming gekregen. Over het algemeen verkeren ze soms in een minder goede staat van onderhoud, of staan leeg en wachten op andere tijden.
De looierijcomplexen zijn goed te herkennen aan het "drooghuis", waar de huiden werden gedroogd in de wind. Voorbeelden zijn Lage Ham 119 en 127 (foto's 236 en 241) en Heuvelstraat 1 (foto 57). Dit drooghuis is meestal een rechthoekig bouwsel, met een stenen onderbouw, het "nathuis" waar het looien geschiedde in looikuipen. Hierboven bevinden zich één of meerdere houten droogzolders, waarvan de wanden bestaan uit houten gepotdekselde delen, die tegenover elkaar gelegen scharnierend opengezet kunnen worden, zodat de wind dwars door het drooghuis kan blazen. De kopgevels zijn eveneens van steen. Zij hebben een indeling als van pakhuis, met boven elkaar gelegen hijsdeuren en flankerende vensters met bovenin de hijsinstallatie en op zolder het hijsrad (foto 164).
De oudste nog aanwezige complexen stammen uit de eerste helft van de 19e eeuw of zijn mogelijk nog 18e eeuws. Voorbeelden van de kleine, eenlaagse huislooierijen met aangebouwd drooghuis zijn Heuvel 16 (foto 53), Kerkstraat 25-27 (foto 168) en Kardinaal van Rossumstraat 6 (foto 144 en 145). Dat het hier om kleinschalige bedrijfjes gaat is goed te zien. Op het einde van de 19e eeuw is er nauwelijks meer sprake van huislooierijen. Inmiddels zijn er grote fabriekscomplexen gekomen, met drooghuizen van twee tot vier bouwlagen. Kenmerkend voor die tijd is nog steeds dat meneer de Looier nabij de fabriek woont aan de straatzijde. 19e Eeuwse voorbeelden zijn Hoge Ham 9 (foto 72 en 73) en Lage Ham 16 en 50 (foto 212 en 227). Uit het begin van deze eeuw is Lage Ham 158 (foto 136 en 137) een goed voorbeeld. Slechts enkele fabrikanten konden het zich permiteren op enige afstand van de fabriek te wonen in huizen als Villa Vredenoord (foto 126) en Villa Berkenheuvel (foto 60).

Naast produktie van huiden, verwerkten de leerlooiers het leer ook tot kant en klare producten, onder andere schoenen, pantoffels, laarzen, riemen, tassen en dergelijke. Eerst was dit weer huisnijverheid. In Dongen komen nog enkele tientallen kleinere huizen voor, die met deze huisnijverheid te maken kunnen hebben, de schoenmakershuizen. De oudste exemplaren zijn midden 19e eeuws en mogelijk nog 18e eeuws. Voorbeelden staan aan de Heuvelstraat 22 (foto 64) en aan de Hoefweg 1 en 3 (foto's 68 en 69). Sluisweg 70 is een gaaf voorbeeld uit het vierde kwart van de 19e eeuw (foto 337). Andere exemplaren zijn Gerardus Majellastraat 12 (foto 40 en Heuvelstraat 36 (foto 67). Op het einde van de 19e eeuw verplaatste ook deze arbeid zich naar de fabrieken. De beste voorbeelden van schoenfabrieken zijn die van J.A. Ligtenberg aan de St. Josephstraat 39, met onderdelen van 1888, 1912 en 1920 (foto's 262 t/m 264); Jac. van den Broek aan de Hoge Ham met pilastergevel en attiek bekroning (foto 134); Van Assum aan de Heuvel 15 uit ca. 1915 en 1925 (foto 52) en van G.L. Smits uit ca. 1915 en later, aan de Kerkstraat 53 (foto 178). Naast de leernijverheid bestonden er vele toeleveringsbedrijven. Het oudste voorbeeld is de voormalige garenfabriek aan de Heuvelstraat 13 uit 1780. Later werd dit het hoofdgebouw van het kloostercomplex "Overdonk" (foto 62). Andere bedrijven zijn de drukkerij J.W. Leijten aan de Hoge Ham 80 uit ca. 1925 (foto 106) en de fabriek voor looi-extracten van de Fa. Tanin en Tuijn uit het begin van deze eeuw met dienstwoning (foto 140 en 141).

Artefacten en diversen

Naast de vele frontale, hardstenen trapjes bij de deftige woonhuizen aan Hoge Ham en Lage Ham, hebben de meest exclusieve huizen aan de Hoge Ham 65, 68 en 70 een deftige hardstenen stoep, met bewerkte stoeppalen (foto's 98, 101 en 103). Bij de no's 65 en 70 zijn de sierkettingen nog aanwezig.
Aan de Hoge Ham 100 en Kerkstraat 50 heeft de stoep nog de smeedijzeren zij-hekken (foto's 113 en 127).
Verder staat er in de tuin van Hoge Ham 153 een gemetseld duivenhok van rond de eeuwwisseling (foto 135).

Groenelementen

Veel van de traditionele erfbeplanting van beukenhagen, hoogstamboomgaarden, notebomen en gesnoeide leilinden bij de boerderijen en woonhuizen is na de oorlog verdwenen. Toch is op enkele plaatsen nog iets te proeven van deze oude tradities. Bij Groenstraat 9-11 is de beplanting nog aanwezig, evenals bij Klein Dongenseweg 13, 42 en 61 (foto's 186 t/m 188 en 196). Op no. 13 tevens leiperen en een treurappelboom. Andere voorbeelden van leiperen zijn Lage Ham 41-43 en 127. Fraaie hagen vormen de entree van de sticht (of pad) uitkomende op de Lage Ham naast no. 64. (foto 231). Ook de erven grenzend aan de Heuvel (foto 35) hebben fraaie hagen. Waardevol zijn de snoeilindes aan de Klein Dongenseweg 27 en 33 (foto's 191 en 193) en Sluisweg 70 (foto 337). Zeer treffend is de begroeiing bij de boerderij aan de Eindsestraat 38: een kromme wilgeboom die zich afwendt van de straat, met opslag van vlier, een linde en oude doorge-schoten beukenhagen, die inmiddels beukenbomen zijn geworden (foto 18 en 19). Aan de Hoge Ham 99 een oude blauwe regen (foto 113). De diverse stichten (paden langs de diepe kavels naar achterliggende straat) hebben vaak nog oude hakhout-begroeiing. Het zandpad over de Hoge Dijk, met oude eikenbeplanting en hakhout is zeer zeldzaam en gaaf (foto 70).

Bij de deftige woonhuizen, onder andere aan de Kerkstraat 41 en Hoge Ham 124, liggen monumentale siertuinen met bomen uit de bouwtijd.
Op de Kerkdonk bij de N.H. Kerk bevinden zich vele oudere lindebomen. Het terrein is gedeeltelijk omgeven door meidoorn-beuke- en ligusterhaag. Een waardevolle wegbeplanting vormt het lommerrijke geheel van lindebomen in de kern van Dongen Vaart, met de dubbele rij oudere platanen aan de zuidkant.

5. OVERZICHT VAN STRATEN, GEBOUWEN EN GROENELEMENTEN

Achterhuizen

* 2 L-eerlooierijcomplex bestaande uit o.a.: een hoog fabrieksgebouw (1e kwart 20 eeuw) van vier bouwlagen onder zadeldak met hijsbalk, hijsinstallatie en twee droogzolders; en twee frankerende bijgebouwen onder platdak, beide tweelaags.
(foto 1)

* 10 Voormalige driebeukige boerderij (1659/1941)
Wolfsdak met riet. Gedeeltelijk is het gebint nog aanwezig.
Oorlogsschade.
Op het erf kleine waterput gemetseld op een grotere waterput.
(foto 2)

Binnenweg

* 4 Langgevelboerderij (19e eeuw).
Rieten wolfdak. Nu golfplaten.
In zijgevel vlechtwerk.
Erfafscheiding met haag.
(foto 3).

Bolkensteeg

Verbindingsweg tussen de Hoge Ham en Klein Dongen tussen de akkers parallel lopend met de langerekte [erceelsstruktuur direkt achter het zusterskloster.

* Ongenummerd Kerkhof (19e eeuws)
Smeedijzeren toegangshek tussen gemetselde pilasters.
Op het kerkhof een cavalarieberg waarop zich bevindt het oude kruis van de voormalige St. Laurentiuskerk.

Diverse graven zijn voorzien van gebeeldhouwde natuurstenen monumenten.
Haag rond kerkhof.
(foto 4)

Breedstraat

Verbindingsweg tussen de Eindsestraat en Fazantweg over de langwerpige kavelstructuur van weilanden en akkers.
Opvallend is het restant van een rondlopende weg rond een perceel aan het begin van de straat in het landschap op de grens tussen *hoog en laag*.

* 8 en 8A Langgevelboerderij met dwarsdeel (18e eeuw).
Wofsdak met riet.
Achter no. 9 in de straat bijbehorend bakhuis.
Op het erf keibestrating.
(foto 5)

* 10 Voormalige langgevelboerderij met oorspronkelijk een dwarsdeel (1792).
Zadeldak met eenzijdig schild gedekt met riet.
In kopgevel anker met jaartal.
Schuur (19e eeuw)
Zadeldak met wolf- en schildeinde gedekt met riet.
Beukenhaag, linde en enkele hoogstamfruitbomen.
(foto 6)

Eindsestraat

Weg die loopt van het centrum van Dongen richting Tilburg evenwijdig aan de Donge en het Wilhelminakanaal (ca. 1923).

* Ongenummerd Mariakapelletje met offerblok (ca. 1935)
(foto 7)

* 11 Dubbeltuindershuis met bedrijfsruimte volgens het kophals-romp type (1946).
Eenlaags woongedeelte onder twee haaks op elkaar staande zadeldaken.
Bedrijfsgedeelte onder wolfsdak.
Erfafscheiding met haag.
(foto 8)